

JIZZAX VILOYATI GEOGRAFIK O'RNI, TABIIY GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Matmuratova Gulnoza Bahtiyarovna

Sharipova Mohistara Xamdani qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Jizzax viloyati tog' oldi va tog'li hududlari okeanlardan uzoqda va materikning ichki qismida joylashganligidan iqlimi, asosan qurg'oqchil, kontinental iqlimdir. Tog'li o'lkalarda tekislikka xos iqlimining ba'zi bir xususiyatlari: masalan kontinentallik, yillik va sutkalik harorat tafovutning kattaligi, havoning quruqligi, quyosh nurining o'tkirligi va uning ta'siri kabi xususiyatlari axamiyatlidir.

Kalit so'zi: viloyat, hudud, cho'l, g'arb, resurs, ekologik

Jizzax viloyati O'rta Osiyoning markaziy qismida, Turon tabiiy -geografik kichik o'lkasining tog'oldi va tog' oraliqi tekisliklari hududida joylashgan. O'zbekiston miqyosida viloyat mamlakatimizning deyarli markazida joylashgan bo'lib, Mirzacho'l, Qizilqum va Zarafshon tabiiy geografik o'lklarining ma'lum bir qismlarini o'z ichiga oladi. Viloyatning umumiy maydoni 21,2 ming kv km, aholisi 1,4 mln kishidan ortiq. Viloyat hududi sharqdan g'arbgacha 182,5 km, shimoldan janubga 175 km gacha davom etadi.

Viloyat hududi Sirdaryo va Zarafshon daryolari vodiylari oralig'ida, O'rta Osiyoning janubi va janubi-sharqidagi baland tog' tizimidan shimol va shimoli-g'arb tomondagi juda keng tekislik cho'llar zonasiga tutashib ketadi. Viloyat hududi janub va janubi – g'arb tomon balandlashib boradi va tog' etagidagi tekisliklarga, tog' etaklari va tog' tizmalariga tutashadi.

Viloyatning sharqiy chegarasi quyidagi ob'ektlardan o'tadi. Janubga Chordara suv ombori bilan 410 10' sh.k., shimoliy-sharqdan janubga Aydar ko'lining sharqiy qismidagi Mirzacho'l tekisligi 400 50' sh.k.gacha davom etadi, shu tekislik orqali janubi-sharqqa tomon Markaziy Mirzacho'l kollektori orqali, xalqaro temir yo'lni kesib o'tib janubga Mirzacho'l tekisligi va xalqaro avtomobil yo'ligacha (M-39), ushbu yo'ldan janubiy-g'arb, so'ngra janubga Sarkisov nomidagi Janubiy Mirzacho'l kanaligacha, kanal orqali 68⁰ 36' shq.u. gacha davom etib, janubga xalqaro temir yo'l hamda Tojikiston Respublikasi davlati chegarasigacha, janubi-sharqqa 2-tojik mashina kanali orqali 69⁰ 04' shq.u. gacha, janubga tomon Tojikiston Respublikasi chegarasi orqali tog' oldi tekisliklari (600-1000m), so'ngra janubi-g'arbgacha, janubga Zomin tog' etaklari, Zomin milliy bog'i chegarasi bilan Shaxriston dovonigacha (3378m) davom etadi. Viloyatning janubiy chegarasi Turkiston tizmasining Shaxriston (3378m),

Bozorxonim (3401m), Burgutli (3108), Oybadam (2624m) dovonlari, tizmaning suv ayirg'ich qismidan 67⁰ 30' shq.u. gacha davom etadi.

Viloyatning g'arbiy chegarasi shimoldan janubga Aydarko'lni kesib o'tadi va Nurota tog'oldi tekisliklari orqali Nurota, Qaroqchitog' (1101 m), Go'bdintog' (1672m) va Turkiston tizmasigacha davom etadi.

Viloyat hududi yaxlit tabiiy-geografik birlikda joylashmagan, uning hududi Qizilqum, Mirzacho'l, Zarafshon tabiiy-geografik o'lkalarining ma'lum qismlarini o'z ichiga oladi, shuning uchun uning landshaft-ekologik sharoiti xilma-xil va murakkabligi bilan ajralib turadi.

Jizzax viloyati janub va janubi-sharqda Tojikiston davlati bilan, janubi-g'arb va g'arbda Samarqand, Navoiy viloyatlari, shimol va shimoli-sharqda Qozog'iston davlati va sharqda Sirdaryo viloyati bilan chegaradosh. Viloyat chegaralarining umumiy uzunligi 760 km dan ortiq bo'lib, Qozog'iston davlati bilan 200 km, Tojikiston davlati bilan 190 km, Samarqand viloyati bilan 195 km, Sirdaryo viloyati bilan 100 km, Navoiy viloyati bilan 85 km dan ortiqroq masofani tashkil etadi.

Viloyat iqtisodiy-geografik jihatdan ancha qulay joylashganligi bilan ajralib turadi. Viloyatdan respublikamizning sharqiy viloyatlari Farg'ona, Andijon, Namangan, Toshkent hamda g'arbiy viloyatlari Samarqand, Navoiy, Buxoro, Xorazm, Qoraqalpog'iston Respublikasi, shuningdek janubiy viloyatlar: Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini bir-biri bilan bog'lab turuvchi asosiy yo'llar o'tgan.

Shu bilan birga viloyat hududidan respublikamizning turli viloyatlari hamda horij davlatlarini bog'lab turuvchi yirik xalqaro avtomobil va temir yo'llarning o'tganligi viloyatning iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Viloyat respublikamizning yirik sanoat markazlari Toshkent, Farg'ona, Samarqand kabi iqtisodiy rivojlangan hududlar oralig'ida joylashganligi ham alohida ahamiyatga egadir.

Viloyat hududi Turkiston, Molguzar, Nurota tog' tizmalari, tog'oldi mintaqalari, cho'l va tekisliklardan iborat. Tog' tizmalarining shimoli-g'arbiy, shimoliy yon bag'irlarida archazorlar va o'tloqlar joylashgan. Bu joylarda katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qo'riqxonalar (Zomin tog'-archazor qo'riqxonasi, Nurota tog'-yong'oqzor qo'riqxonasi), milliy bog' (Zomin milliy bog'i) va buyurtmalar (Arnasoy buyurtmasi) joylashganligi ahamiyatlidir.

Viloyat ekologik holatining buzilishiga asosan antropogen omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, viloyatda aholi sonining tez sur'atlarda o'sishi, urbanizatsiya darajasi, shaharlar, sanoat korxonalarini hamda avtomobillarning ko'payishi, turli xil qurilishlar tufayli havoga chang, zaharli gazlar, qurum, tutun va qattiq zarrachalar chiqarilishi oqibatida atrof-muhit ifloslanib bormoqda. Viloyat hududida joylashgan inson faoliyati ta'sirida vujudga kelgan Aydarko'l - Arnasoy - Tuzkon ko'llar tizimi viloyat landshaft-ekologik sharoitini o'zgartirib yubormoqda. Bunda viloyatning shimoliy qismidagi sug'oriladigan erlarning va yaylovlarning kamayishiga, ko'pgina

xalq xo'jaligi ob'ektlarining suv bosishiga sabab bo'lmoqda. Bu holat esa qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlarning sho'rlanishiga, hosildorlikning kamayishiga, yer osti suvlarining ko'tarilishiga olib kelmoqda.

Hozirgi paytda respublikamizda, qolaversa viloyatda ham suv muammosi dolzarb. Bu muammo asosan aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, sug'oriladigan yer maydonlari sho'rlanishining oldini olish, yer osti suvlari sathini me'yorda saqlab qolish, Aydarko'l tabiiy-texnogen ob'ektidagi suv hajmini ko'paytirmaslik kabilar bilan baholanadi. Lekin bu kabi muammolar viloyatda o'z yechimini topmaganligi sababli ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishni taqazo qiladi.

Viloyatning tabiiy sharoiti tahlili shuni ko'rsatadiki, suv resurslari asosan tog' va tog'oldi zonalarida tarqalgan bo'lib, oqar suvlar asosan qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlarni sug'orish uchun ishlatiladi.

Demak, viloyat hududining ekologik sharoitiga Orol dengizining qurishi va inson faoliyati ta'sirida vujudga kelgan hamda uning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan tabiiy-texnogen ko'llar kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari viloyat Qizilqum va Mirzacho'lga yaqin joylashganligi sababli changli shamollar ham viloyat ekologik sharoitiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Jizzax viloyati tog' oldi va tog'li hududlari Turkiston tizma tog'larining shimoliy yon bag'irlarida ohaktoshlardan tarkib topgan joylarini o'z ichiga oladi. Hududning dengiz sathidan balandligi shimolda 1000 m bo'lsa, janubida esa 30-40 metrga yetadi. Turkiston tizmasidan shimoliy-g'arbga qarab Morguzar tog'lari ajralib chiqqan bo'lib, ana shu tog' etaklarida viloyatning tog' oldi va tog'li hududlarining asosiy qismi joylashgan. Morguzar tog'lari G'o'ralash dovoni (2500m) dan Sangzor daryosi darasigacha cho'zilib boradi. Daraning g'arb tomonida Nurota tog'lari davom etadi. Bu ikkala tog' orasidagi Sangzor darasi "Temurlang" yoki "Ilon o'tdi" darvozasi deb ataladi.

Morguzar tog'lari platoga o'xshash keng, yon bag'irlari esa qiya tekisliklarga o'xshaydi, uning ayniqsa shimoliy-sharqiy yon bag'rida do'ng tekisliklar va adirlar bor. Tog'ning o'rta, ayniqsa sharqiy qismi baland, sirtlari tor va qoyalidir. Hududda joylashgan tog'larning eng baland nuqtalari Shovqartog' (4030m), Qoburg'on (3925m), Iskandar (3324m), Chandir (3220m), Beshkent (3248m), G'o'ralash (3321m) kabilardir.

Morguzar tog'laridan janubda unga parallel holda geografik kenglik bo'ylab 70 km.ga cho'zilib ketgan va tepalari 3400m. dan oshiq bo'lgan Chumqor tog'lari ham Turkiston tog'larining janubiy-g'arbiy tarmoqlaridandir. Bu tog'lar Zarafshon va Sangzor daryolarining suvayirg'ichi hisoblanadi. Chumqor tog'lari g'arbda baland tekisliklarga (700-800) aylanib tugaydi, ammo shimoliy-g'arbdagi chekka qismi 1000-1600 m balandlikdagi G'obdun tog'i joylashgandir. Chumqortog' va G'obduntog' orasida yoysimon qumoq jinslardan tarkib topgan balandligi 700-800 m bo'lgan

tekisliklar bor. Zarafshon daryosini Sangzor daryosi bilan qo'shgan Tuyatortar kanali shu tekislikdan o'tgan Chumqor tog'lari qirrasidan O'zbekiston bilan Tojikiston davlatlari o'rtasida chegara o'tgan. Morguzar bilan Turkiston-Chumqor tog'lari orasida Sangzor vodiysi joylashgan.

Viloyat tog' oldi va tog' hududi orografik jihatdan xilma-hildir. Ushbu hududlarda quyidagi orografik landshaftlar mavjud:

- tog'larning o'r-qir eng baland qirralari. Bu yerda asosan neval qorli rel'ef shakllari uchraydi;

- tik tushgan va o'yilib ketgan baland tog' yon bag'irlari. Bu yerda erroziya natijasida paydo bo'lgan rel'ef shakllari asosiy rol o'ynaydi;

- tog'larning baland joylarida poleozoy erasidan qolgan ohaktoshlarda poleogen davridan oldin paydo bo'lgan denutasion shakllar;

- chuqur o'yilgan o'rtacha balandlikdagi tik yon bag'irli tog'lar;

- u qadar chuqur o'yilmagan qiya yon bag'irli errozion akkumlyativ o'rtacha balandliklardagi tog'lar;

- poleozoy ohaktoshlarida o'rtacha balandliklardagi tog'larning denutasion yuzalari akkumlyativ rel'ef shakllari uchraydi;

- o'rtacha balandlikdagi tog'larda uchraydigan tor vodiylar; tangilar; errozion-gravitasion rel'ef shakllari mavjud;

- errozion-denutasion rel'ef shakllariga ega bo'lgan tik yon bag'irli, kuchli va chuqur o'yilgan o'rtacha balandliklardagi tog'larning akkumlyativ-errozion terassalari- supasimon tekis maydonlari;

- errozion-denutasion rel'ef shakllari cho'qqayib tyrmaydigan errozion-denutasion past tog'lar;

- past tog'larning errozion-akkumlyativ rel'ef shakllariga ega bo'lgan akkumlyativ-errozion terassa yuzalari.

Viloyatning tog' oldi va tog'li hududlari naqadar past-baland bo'lmasin, uning eng go'zal va xushmanzara joylariga sayyohlar va tabiat shaydolari bemaol bora olishlari mumkin.

Geologik jihatdan hududda poleozoyning xilma-xil slanetslari, qumtosh-ohaktoshlari, kembriy davridan devon davrigacha paydo bo'lgan yotqiziqlar, ba'zan mezokaynazoy jinslari ko'pchilikni tashkil qiladi. Baland tog'lar aksari slanetslar, o'rtacha balandlikdagi tog'lar va past tog'larning yonbag'irlari ayniqsa tik. Poleozoy yotqiziqlari orasida kembriy, ordovik, silur, devon va karbon davrlarining yotqiziqlarini uchratish mumkin. Tog' yon bag'irlarining bir qismi yuqori silurning granatolitlar aralash qum-slanets jinslaridan tarkib topgan. Ba'zi bir joylarda bu yotqiziqlarning ustini ohaktoshlar qoplab yotadi. Zomin milliy bog'ining Supa va Qizilmozor vodiylarida devon va toshko'mir davrlarining ko'mirli ohaktoshlari uchraydi. Qumtoshlar yer yuzasiga chiqib yotgan joylarda tog'lar qoyatoshlaridan

iborat bo'lib, tepadan tushib kelgan tuproq-toshloq bilan qoplangan slanetslar yer yuzasiga chiqib qolgan joylarda tog'lar silliqroq rel'ef shakllari hosil qilgan va usti tepadan kelgan chag'irtosh aralash tuproq bilan qoplangan.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Азимова Д.Э. Молгузар тизмасининг флораси: Дис. ...канд. биол. наук. – Ташкент: 2018. – 26 с.
2. Бешко Н.Ю. Флора Нуратинского заповедника: Дис. ...канд. биол. наук. – Ташкент: 1999. – 45-49 с.
3. Ботирова Л.А. Зоминсув хавзасининг ўсимликлар коплами: Автореф. дис. ...канд. биол. наук. – Ташкент: 2012. – 24 с.
4. Тиркашева М.Б. Сангзор дарёси хавзасининг ўсимликлар коплами: дис. ...канд.биол. наук. – Тошкент: 2011. – 198 б.
5. Хасанов Ф.О. Род *Allium* L. во флоре Средней Азии: Дис. ...докт.биол. наук. – Ташкент: 2008. – 163 с.